

ELS ÈTIMS CATALANS DINS EL *CODEX CUMANICUS*

Jordi Redondo

Universitat de València

The Catalan etymologies in the *Codex Cumanicus*

Citació: Redondo, Jordi (2021). Els ètims catalans dins el *Codex Cumanicus*. *Ítaca. Revista de Filologia* (12), 279-295. <https://doi.org/10.14198/ITACA2021.12.10>

Rebut: 07/03/2021 | Acceptat: 27/03/2021

© 2021 Jordi Redondo | Jordi.Redondo@valencia.edu | <https://orcid.org/0000-0002-5347-5830>

Aquest treball és subjecte a una llicència de Reconeixement 4.0 Internacional de Creative Commons (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Resum

El lèxic trilingüe preservat en l'anomenat *Codex Cumanicus*, que hauria estat creat per a les necessitats de la predicació entre els pobles túrquics establerts a la ribera de la mar Negra, es conserva com a part d'un únic manuscrit datat a les primeries del segle XIV. L'estructura i la composició del lèxic segueix un patró força comú des de segles enrere, però la tria lingüística mereix atenció per la seua singularitat, atès que aplega les llengües llatina, persa i cumana, aquesta darrera una variant de la branca septentrional occidental de la família turca dins la uraloaltaica. El lèxic testimonia, doncs, situacions de contacte lingüístic que promovien alhora els préstecs i altres fenòmens d'interinfluència. El nostre propòsit és el de presentar i comentar aquells elements d'origen romànic per als quals proposem una procedència catalana. Anteriors treballs sobre el contacte lingüístic entre el català i el grec o entre el català i el turc no guarden relació amb aquest treball pel que fa a la metodologia per a l'obtenció de dades; sí que hi és comuna l'aplicació tant de la comparació lingüística com de la perspectiva social en què es produeix el fet de llengua.

Paraules clau: lèxic multilingüe; contacte interlingüístic; préstec; *lingua franca*; llengua vehicular.

Abstract:

The trilingual lexicon kept in the so-called *Codex Cumanicus* and intended to have been written for the sake of predication among the Turkic people settled on the Black Sea has been transmitted as a part of an isolated manuscript dated towards the beginnings of the 14th century.

Its structure and composition follows a pattern quite common from the former centuries onwards, but the linguistic choice deserves full attention because of its singularity, given that it seizes three distant languages, Latin, Persian and Cuman, the last one being a variant of the north western branch of the Turkic family, as a part of the Uralo-Altaic languages. Therefore, the lexicon attests situations of linguistic contact that gave room to borrowing and other phenomena of mutual influence. Our aim would be to present and comment those etyma of Roman origin for which we suggest a Catalan source. Former work on the linguistic contact between Catalan and Greek and Catalan and Turk are no related to the present paper regarding our methodology in gathering the data; they are, however, insofar as both use the linguistic comparative method as well as the social perspective where linguistic phenomena take place.

Keywords: multilingual lexicon; interlinguistic contact; loanword; *lingua franca*; target language.

La professora Gemma Avenoz Vera, que amb pesar homenatgem amb el present volum, encarnava l'ànima d'una universitat que responia a la seua condició intrínseca de *studium generale*, d'àmbit on totes les ciències són ateses i conreades, a diferència d'institucions precedents que eren tan sols centres d'ensenyament de la medicina, la filosofia o la teologia. Ni a la docència ni a la recerca no era possible d'encasellar la Gemma dins aquelles bombolles acadèmiques nascudes de la dèria per l'encotillament tan típica de les èpoques dominades pels modistes. La seua feina passa sense peatges intel·lectuals ni mancances de cap mena del contingut al continent, de la forma a l'essència, de la pràctica a la teoria: paleografia, codicologia, ecdòtica, filologia, gramàtica i literatura de l'aragonès, el castellà, el català, el francès, el portuguès, el llatí i l'occità, pel cap baix, són a les seues mans òrgans d'una sola criatura que ella sabia animar i posar en moviment amb l'art meravellosa que neix del magisteri i la passió.

1.1 EL *CODEX CUMANICUS*. DESCRIPCIÓ

L'anomenat *Codex Cumanicus*, un manuscrit *in quarto* de cent seixanta-quatre pàgines, es troba conservat a la Biblioteca Marciana de l'antiga república de Venècia, on està indexat com a còdex DXLIX i descrit com a manuscrit *chartaceus*, que en aquest cas indica que el material emprat és el paper.¹ Data del segle XIV i té un caràcter miscel·lani, atès que es compon de parts diferents, que inclouen el lèxic trilingüe llatino-persa-cumà, una descripció gramatical d'aquesta darrera llengua - pertanyent al grup de les túrquiques i extingida segles fa arran de la dispersió i posterior desaparició dels estats cumans-, un lèxic germano-cumà, a més d'un promptuari fraseològic i temàtic, un breu recull gnomològic i fins i tot poemes de l'obra de Petrarca. El lèxic està compost per una primera secció, que ocupa una mica més de la meitat del total, amb la disposició a tres columnes paral·leles per a les entrades llatina, persa i cumana, en aquest ordre, i una segona secció on l'autor comenta els termes segons grups semàntics. Alguns estudiosos anomenen aquests dos blocs 'secció italiana' i 'secció germànica', respectivament, d'acord amb el predomini d'una llengua o l'altra, mentre que d'altres en parlen com a 'secció del traductor' i 'secció dels missioners', per bé que sembla millor de distingir-les com a secció lèxica i secció pràctica.

1.2 HISTÒRIA DEL MANUSCRIT

Com a *terminus ante quem* per al text hem d'arrençar de l'any 1303, quan l'11 de juliol un anònim autor donava inici a la compilació lèxica amb què comença l'obra. El manuscrit que ens n'ha pervingut seria una còpia de la dècada dels 1330 a 1340 aproximadament,² i ha estat constantment atribuït als missioners franciscans establerts a l'àrea de la Mar Negra, com a estadi intermedi al camí envers Àsia.

El còdex va arribar a la basílica veneciana de San Marco el 1362, quan Francesco Petrarca féu donació de la seua biblioteca personal a la

¹ Català, castellà i portuguès són les úniques llengües romàniques que fan servir l'antic terme grec *χάρτης*, *mapa*, cf. *cartografia*, *cartoteca*, mitjançant la seua adaptació llatina *charta* -de gènere femení, mentre que el terme grec és masculí- per al que la resta, com també l'anglès, expressen a partir del llatí *littera*, ús per cert paral·lel al del grec *γράμμα*.

² D'acord amb la seua anàlisi paleogràfica, Drimba data el text el 1330 (DRIMBA: 1981).

República. Malauradament, la incúria i la cobdícia varen delmar la donació, i només la raresa del manuscrit va permetre que no fos objecte d'avarícia o d'avidesa a fi de mercadeig. Probablement sobre la pista de la donació i per la seua condició de biògraf de l'il·lustre humanista d'Arezzo, el 1650 el docte Giacomo Filippo Tomasini va pregar que el que restava d'aquell tresor llegat per Petrarca fos conservat, i a la relació de les obres deixava constància d'un *Alphabetum Persicum, Comanicum, et Latinum Anonymi* (sc. auctoris) que juntament amb altres manuscrits romania polsegós i víctima de la humitat a una estança superior de la basílica de San Marco. La notícia difosa per Tomasini va aconseguir d'atreure l'atenció dels responsables del patrimoni de la basílica, amb la conseqüència que el manuscrit va passar a la Biblioteca Marciana.

1.3 EDICIONS

Un cop reubicat a la Marciana, ja al segle XIX desvetllava l'interès dels estudiosos hongaresos, que cercaven d'establir la relació de la seua llengua amb la branca septentrional de les llengües túrquiques.³ El primer a presentar una edició impresa del text va ésser l'estudiós alemany Heinrich Julius von Klaproth, que havia obtingut una còpia manuscrita de la primera secció del text (KLAPROTH: 1828). Desconeixem si les llacunes presents a l'edició parisenca ja es devien a l'anònim bibliotecari venecià que es va encarregar de la còpia, però no és menys probable que Klaproth actués per compte propi amb l'esporga d'aquelles entrades que no li semblessin útils.⁴ Més acurada i completa és l'edició de l'hongarès Kuun, pre-

³ Per als particulars de la història de la recerca vegeu KUUN: 1880, VIII-XXVII, i LI-GETI: 1981.

⁴ Per oferir-ne tan sols un exemple d'omissió a l'edició de Klaproth, la sèrie que a la columna llatina hi presenta els termes *bufarus, talpa, ratus, cervus* i *torus*, tots ells animals mamífers, apareix sense dues de les entrades del manuscrit, *daynet* i *capriolus*, amb tota probabilitat perquè no tenien equivalències a les columnes persa i cumana (KLAPROTH: 1828, 252). La sèrie es pot llegir completa a Kuun (KUUN: 1880, 128-129). A la pàgina precedent de la seua singular edició, Klaproth ens ofereix la forma *Camellus* - Klaproth edita tots els termes amb majúscula inicial - i no pas l'entrada següent, el corresponent terme femení, probablement perquè aquest darrer tampoc no presentava les seues equivalències persa i cumana (KLAPROTH: 1828, 251). Més respectuós amb el text transmès, Kuun sí que ens ofereix les formes *gamellus* i *gemella*, respectivament

cedida d'un extens estudi sobre el manuscrit i sobre la llengua cumana (KUUN: 1880; vegeu la ressenya que en féu RADLOFF, 1884). Posteriorment hi va haver encara una tercera edició, a càrrec de Radloff (RADLOFF, 1887). Una important tasca crítica és l'empresa per Bang (BANG 1910, 1911), el qual també va dedicar una monografia a la secció gnomològica de l'obra (BANG 1912).

El lèxic ha estat objecte d'estudis recents a càrrec d'estudiosos de la lingüística, tant de la filologia persa com de la tàrtara.⁵ No hi ha, en canvi, i fins on nosaltres en tenim coneixement, cap anàlisi que en tracti des del punt de vista de la lingüística romànica.

1.4 PATRÓ LEXICogràFIC

Encara que s'ha proposat que l'origen del lèxic hauria estat la facilitació de les tasques de predicació dels missioners, franciscans en primer lloc, que tenien les terres asiàtiques com a destinació (teoria fermament defensada per Bang: 1911, 34-35), l'atenció de l'autor a camps com ara el de la producció tèxtil mostra com la finalitat comercial explica encara millor la gestació de l'obra. Va ser pensada per a resoldre problemes pràctics, entre els quals el vocabulari religiós no ocupava de bon tros cap posició preeminent, malgrat l'afegit a la segona secció de l'obra de mantes oracions. Termes com ara *discarigo*, propi de l'activitat dels mercaders, o *bordellum*, que expressa altres ocupacions, exemplifiquen prou la mena d'eina que tenim davant nostre. El model lexicogràfic acosta aquest lèxic als vocabularis coetanis com l'*Hexaglot Rasúlida*, datat cap al 1360, i que presenta entrades en llengua àrab, armènia, grega, mongol, persa i turca. L'ús està exemplificat a casa nostra amb el lèxic trilingüe del monestir de Ripoll (ms. 74), amb lemes hebreus, grecs i llatins, i datat a mitjan segle X (MILLÀS VALLICROSA 1961). Ara bé, el patró lexicogràfic seguia un

(KUUN: 1880, 128). Per tant, Klaproth no només elimina el que no l'interessa, sinó que també modifica les lectures del manuscrit, el que fa de la seua edició un instrument de recerca de credibilitat discutible.

⁵MONSHIZADEH 1969 i BODROGLIGETI 1971 per al persa, el primer dels quals incideix en el paper de la llengua cumana com a intermediària dels persismes i el segon en la pertinença d'aquests a una varietat especial del farsi, emprada com a *Verkehrsprache*; VON GABAIN 1959 i MAKHMUTOVA 1982 per al tàrtar.

model molt més antic, que trobem a una època tan primerenca com el segle III d.C. amb l'aparició dels *Hermeneumata pseudodositheana*, una eina pensada per i per a un aprenentatge i un ús pràctics.⁶

1.5 ÀMBIT GEOGRÀFIC D'ÚS

La condició de *lingua franca* del cumà al llarg d'un extensíssim territori que abastava des de la Mar Negra fins a la serralada de l'Altai a través de tota l'Àsia central (SALAVILLE: 1911, 283) permetia no només l'intercanvi comercial, ans també tota mena de relacions diplomàtiques entre pobles que havien compartit origen dins una família lingüística, moviments migratoris, pressions d'altres ètnies, etc. Per als mercaders de les nacions romàniques el lèxic, que comprèn cap a dos mil cinc-cents termes, esdevenia un imprescindible instrument per a la comunicació. Podem acceptar com a àmbit d'ús tot el dominat per les llengües túrquiques de la branca Kiptxak —una de les quals era el cumà—, que més enllà de la Mar Negra i del Caspi s'estenien cap a Sibèria meridional i el Turquestan, a les portes mateixes de la Xina. Es tracta de la regió de l'Àsia central per on discorre gran part de l'itinerari terrestre septentrional de la ruta de la Seda.

1.6 LLENGÜES REPRESENTADES

Més amunt ja hem establert que el lèxic comprèn tres llengües, llatí, persa i cumà. Tanmateix hi ha també referències a altres llengües, entre les quals l'alemany.⁷ Per als nostres propòsits interessen les influències romàniques, que comencen per la intervenció d'escrivans avesats a usos lingüístics concrets, entre els quals han estat identificats els de les parles de Ligúria i el Vènet.⁸ Aquest testimoniatge s'adiu amb el que sabem de

⁶Per al text vegeu Boucherie 1868 i 1872; per al model lexicogràfic GAYRAUD 2010.

⁷Kuun: 1880, 120: (...) *Praeter voces cumanicas, persicas et latinas, praecipue in secunda eius parte haud ita paucae germanicae quoque glossae occurrunt, quae a missionariis germanicis conscriptae constantem dialecti franconicae (Mitteldeutsch) orthographiam offerunt etc.*

⁸Kuun: 1880, 121-127, especialment 126, on identifica com a genovès l'autor principal de l'obra, i 126-127, on proposa l'origen germànic per a tres dels quatre escribes de la segona secció.

l'activitat comercial que genovesos i venecians sostenien al Quersonès. Els antics enclavaments venecians de Balaklava, Evpatoria, Feodosya, Kerch i Sudak, entre d'altres, varen passar a mans genoveses encara al segle XIII. La presència d'elements romànics al *Codex Cumanicus* reflecteix el contacte lingüístic entre els parlants de les diferents varietats romàniques.

L'origen de la major part d'aquests parlants condicionava un cert ús del llatí. De fet, a la columna dels termes llatins apareixen nombroses entrades amb testimonis d'una inequívoca filiació romànica, cf. *pruina*, *rosata*, *bruscus*, *spissus*, *friscus*, *boscus*, etc.⁹ Klaproth fou el primer a notar que algunes de les entrades llatines es deixaven interpretar només mitjançant les traduccions persa i cumana.¹⁰ Fins ara no ha estat considerada la possibilitat que darrere aquests termes romànics hi hagués una llengua de procedència diferent de la italiana.

Ja hem comentat com el *Codex Cumanicus* respon a una situació de contacte lingüístic entre parlants de llengües de grups diferents, i a tall d'exemple comentarem el reflex no pas d'una varietat romànica i tampoc d'una d'oriental, indoeuropea, semítica o túrquica. Hem identificat termes grecs a la secció temàtica relativa als atuells de cuina i taula, és a dir, a un context on la presència de criats o esclaus hel·lènics i/o d'estris adquirits als mercats bizantins o en tot cas de procedència també grega feia que es fes servir aquesta llengua per a designar els elements de l'aixovar. És així com hi trobem els substantius *fiela* i *ciatus* (KUUN: 1880, 123; KLAPROTH: 1828, 247), corresponents als grecs φιάλη i κύαθος.

2. ELS ÈTIMS CATALANS

Ocasions precedents ens han permès d'atansar-nos al tema del contacte lingüístic dels catalanoparlants amb les llengües grega (RE-

⁹ Kuun: 1880 82 *prina*, lliçó que creiem un error per omisió dins la seqüència <ui> davant de la forma correcta *pruina*, que és la que es llegeix esmenada a Klaproth: 1828, 208), 82 *rosata*, 83 *bruscus*, 84 *spissus*, 87 *friscus*, 89 *boscus*. Per a una autopsia del manuscrit acudiu a la versió digitalitzada:

http://www.qypchaq.unesco.kz/Docs/Codex%20Cumanicus/CC_1-55_low.pdf.

Consultes fetes la primera quinzena d'Abril del 2021.

¹⁰ Klaproth: 1828, CXXI: *Le latin même de cet ouvrage est curieux, et on y trouve plusieurs mots peu connus, qui pourraient former un petit supplément à Ducange, et qu'on parvient à expliquer à l'aide du persan et du coman qui se trouvent à côté*.

DONDO: 1999, 2000 i 2019b) i turca (REDONDO: 2012 i 2019). Ara hi tornem a un context diferent, el de la riba septentrional de la Mar Negra, territori que fins al Volga habitava des del segle X el poble cumà i que el geògraf al-Idrisi coneixia com a Al-Comania. Es tracta d'una costa que havien freqüentat els comerciants venecians des del segle XII, i que al segle següent tindria els genovesos com a principals protagonistes de l'activitat comercial, centrada tant en la compravenda de mercaderies com en l'obtenció d'esclaus.¹¹ A tots dos sectors s'afegiria al segle XIV la presència catalana, ben acreditada a les nostres fonts. Hi tenim constància documental que el 1289 arribava a Caffa, la moderna Feodosya, el mercader Bartomeu Llovell (FERRER: 2012, 43), i res no obliga a pensar que no hi hagués expedicions anteriors.¹² No hauria de passar-nos desapercebut el detall que la seu episcopal d'aquesta ciutat, la més important entre les colònies occidentals a la Mar Negra a l'època, fou instituïda i ocupada en primer lloc pel franciscà català Jeroni, que el 1311 era nomenat pel Papa Climent V bisbe *ad partes Tartarorum* (TANASE: 2010). La regularitat del comerç català amb els ports de la regió econòmica de Bizanci, tot i que en nombre s'allunyava molt de la poderosa activitat de genovesos i venecians, ens consta també (FERRER: 2012, 43: *Between 1340 and 1372, journeys to Constantinople and Romania in general are documented at a rate of three to four ships per year*).

Quina llengua hi parlaven els nostres conciutadans amb persones allòglotes? Molts parlarien amb més o menys desimboltura l'italià, sense cap dubte acolorit de la pronúncia, la morfologia i el lèxic de les parles romàniques de la Ligúria i el Vènet. També n'hi hauria, bo i descomptat l'ofici dels torsimanys nadius, catalans mestres de la llengua grega, alguns dels quals podien ésser parlants nadius fills de matrimonis mixtes. Tampoc no s'ha de descartar la participació de col·laboradors que les nostres fonts qualifiquen com a *tartres*, molts dels quals sabem que eren ja establerts, amb un estatus servil o semi-servil, a les Balears i al continent. Els ports de Barcelona, València i Mallorca eren destinació habitual de

¹¹ L'atenció de la recerca contemporània sol centrar-se en aquest aspecte, cf. Barker 2018.

¹² Duran i Duelt (2003) forneix la publicació de gran part del fons documental relatiu a la presència catalana a la Mar Negra.

càrregues d'esclaus procedents de l'Orient, i les respectives llotges, punts en què es concentrava la subhasta corresponent. La publicació de reculls antroponímics ofereix una via segura per a conèixer de manera força aproximada el nombre i la distribució geogràfica de bona part de la població; malauradament, els censos i capbreus medievals no solien parar compte dels esclaus, l'omissió dels quals és més que freqüent. Per al cas de l'illa de Mallorca disposem de censos força complets a partir dels quals s'ha pogut reconstruir amb una precisió satisfactòria l'antroponímia del segle XIV. I doncs, a aquest corpus registrem nombrosos casos d'antics esclaus d'origen tàrtar, terme que al nostre parer ha d'equivaldre al genèric de turc, entès com a allusiu al parlant d'una llengua d'aquest grup lingüístic: *Pere, tartre; Guillem, tartre; la dona na Tartre*, etc. (MIRALLES I MONTSERRAT: 1997, 57, 61 i 64, dades totes aquestes procedents del cens del morabatí d'Inca). Lamentablement, per al cas del País Valencià no disposem d'informació tan precisa. Tanmateix, dins la molt lacunar informació de què tenim notícia, per a la ciutat de València disposem d'alguns testimoniatges: les indicacions gentilícies registrades pels estudiosos ens ofereixen els noms de diversos esclaus tàrtars¹³. Per consegüent, la presència d'esclaus provinents de la regió de la Mar Negra és tan segura com per al cas de Mallorca.

El contacte interlingüístic a aquelles colònies genoveses i a llur zona d'influència s'ha de donar també per segur, tot i que la *Crònica* de Muntaner hauria inclòs els cumans dins la denominació genèrica dels tàrtars, atès que no en parla de manera específica (REDONDO: 2019a, RENEDO: 2019). La presència continuada de catalanoparlants s'inscriu dins un conjunt de pràctiques socials que el lèxic del *Codex Cumanicus* estava en condicions de reflectir, atesa la seua proximitat a la realitat dels usos i no pas a una tradició escrita que depengués d'uns models de llen-

¹³ Marzal Palacios (2006, 95), amb la notícia relativa al tàrtar de nom Joan, d'ofici adober, a un document de l'any 1383; (2006: 97), on trobem el tàrtar anomenat Pere, d'ofici sabater, a un document del 1404; i (2006: 102), amb relació amb un tàrtar de nom Jordi. Esmentem també —apunt que devem als amables revisors de la publicació— l'antropònim de l'emperadriu Carmesina del *Tirant lo Blanc*, que hauria sigut inspirat pel d'una criada del noble valencià Jaume de Vilaragut, segons que ha proposat Soler (2012, 613 i 2013).

gua estàndard. Així, a la segona part del lèxic, la que s'ocupa de camps semàntics d'ús freqüent, és on trobem materials d'interès per a la nostra cerca. Deixem enrere les exigències del lèxic basat en la llengua llatina i passem a un reflex més directe de les llengües parlades, cap de les quals evidentment no era pas el llatí. Trobem aquí termes d'inequívoca filiació romànica amb predomini clar de les parles italianes, com ho demostren veus com ara *maçelarius* i *matoni* (KUUN: 1880, 101 i 120). D'altres són compartides per diverses llengües romàniques, amb la qual cosa no resulta escaient d'assignar-les a un domini lingüístic concret. El terme *troia* (KUUN: 1880, 128), per exemple, semblaria català i francès si no teníem cura de seguir amb atenció la seua distribució real, que és d'origen gallo-romànic i comprèn també l'arpità (SAINÉAN: 1907, 86), el que fa possible un ús a Llombardia i Ligúria. Nogensmenys, per la naturalesa del present treball no ens ocuparem pas dels préstecs al català que el lèxic fixa de manera clara, com ara *camixia*, *pulastrum*, etc. Tampoc no farem per oferir una cerca exhaustiva que ens obligaria a discutir amb deteniment lemes d'innegable interès, però que ultrapassarien amb tota seguretat l'espai de què disposem i molt probablement la nostra limitada capacitat d'anàlisi. Ens aplicarem, per tant, a aquells termes on més fàcilment farem veure, si és que ho aconseguim, que el *Codex Cumanicus* recull usos propis de catalanoparlants, fins ara ignorats pels estudiosos que se n'han ocupat.

Un bon nombre dels possibles catalanismes del lèxic pertany al camp lèxic dels zoònims ornitològics, com ara *agla*, *voltor*, *cardarina* i *rosignolus* (KUUN: 1880 129 *agla*, *voltor*, 130 *rosignolus*, *cardarina*; KLAPROTH: 1828, 253 *rosignolus*, 254 *cardarina*), gairebé tots els quals presenten formes generalment exclusives de la nostra llengua. Només l'occità anostre el llatí *aquila* sota la forma *agla*, la del nostre manuscrit, davant de la italiana *aquila*, la francesa *aigle* o les catalanes *àguila* i *àliga*; però també aquí convé de parar compte en la forma rossellonesa *agla* (COROMINES: 1980, 82). *Voltor*, per exemple, coincideix amb català i occità *voltor*, mentre que se n'allunyen l'italià *avvoltoio* i àdhuc el sicilià *vuturu*, el mateix que el francès *vautour*. Com a veu romànica no sembla de procedència itàlica i sí en canvi catalana. Pel que fa al català *rossinyol*, només francès, maltès i occità fan servir cognats ben similars, respectiva-

ment *rossignol*, *ruzinjol* i *rossinhòl*. Per al terme *cardarina* ja abans hem assenyalat com només es troba a les llengües aragonesa, catalana i occitana, font per tant del manlleu per part del grec καρδερίνα (REDONDO 1999: 184). El *Codex Cumanicus* ens estaria restituint, doncs, la forma romànica, i catalana en aquest cas, *carderina*, tot just la que Coromines havia proposat com a origen dels termes cognats aragonès *cardelina* - semblant a la mallorquina *caderlina*- occità *cardairina* (COROMINES: 1981, 383). Kuun no va entendre el terme, que va prendre per un ictiònim de filiació veneciana (KUUN: 1880, 109). En resum, per als quatre ornitònims tant podem remuntar els lemes del *Codex Cumanicus* a l'occità com al català, però només tenim testimoniada la presència habitual de parlants d'aquesta segona llengua a l'àrea de la Mar Negra.

Un terme pertanyent al lèxic de la marineria és *tramontana* (KUUN: 1880, 82; falta a Klaproth), ambigu pel fet d'estar documentat tant en italià com en occità i català. (REDONDO: 1999, 183). Més entenedor es presenta el terme *scutella* (KUUN: 1880, 124; KLAPROTH: 1828, 248), sobre l'origen català del qual ja ens vàrem pronunciar temps enrere.¹⁴

Dos termes de diferents camps semàntics atreuen també la nostra atenció. Es tracta dels substantius *guayta* (KUUN: 1880, 118; KLAPROTH: 1828, 241, presenta per error la forma *guayra*, producte d'una mala lectura) i *paella* (KUUN: 1880, 124; KLAPROTH: 1828, 247). La interpretació del primer no genera cap dubte, inclòs com està a l'epígraf *Res quae pertinent ad bellum*, i el mateix s'ha de dir del segon, a l'epígraf *Res quae pertinent ad cochina*. Tots dos s'han d'explicar com a termes catalans, per bé que no s'hagin integrat a la llengua italiana, els termes consueus de la qual són *vigile* i *padella*, respectivament.

Singular interès presenta també el substantiu *daynet* (KUUN: 1880, 129), la comprensió del qual no deixa lloc al dubte perquè va seguit

¹⁴ Redondo (2009, 133): *El terme σκουτέλα, 'plats', és reconegut per la lexicografia grega com un llatinisme (...). Ara bé, la seua proximitat amb el terme català escudella és talment clara, que la hipòtesi del préstec se'ns fa més fàcil de justificar que no pas qualsevol altra: en principi, cap altra llengua romànica no assigna aquest valor de plat al diminutiu de l'antic nom llatí scutum. Creiem que es tracta d'un catalanisme més dins el grec medieval.*

d'altres dos noms de cèrvids, *capriolus* i *cervus*. L'italià *daino*, derivat també del llatí tardà *dama* i aparentment a partir del francès *daine*, no presentaria la sufixació amb aquest diminutiu, no gens estrany a la zoonímia catalana, cf. *gerret*, *xanguet*, *salmonet*, *martinet*.

Si ens ocupem ara de l'entrada del llatí —medieval, com és lògic— *festechum*, compartida amb el persa *festuk* i el cumà *pistak* (KUUN: 1880, 126), trobarem que la informació proveïda pel lèxic fa del terme català un de coincident, creiem que com a préstec directe, amb el farsi. Per a Coromines la veu *festuc* senzillament no existeix, tot i que estigui testimoniada des de mitjan segle XIII, com recull el *Diccionari Català-Valencià-Balear* (MOLL: 1993, s.v.).¹⁵ El nostre lèxic del *Codex Cumanicus* mostra bé com per al grec *πιστάκιον* l'origen es troba inequívocament al cumà *pistak*, mentre que per al català i occità *festuc* el vocalisme prova que no es tracta pas d'un arabisme, com proposava Scheludko tot establint alhora el paper d'intermediari habitual de l'italià (SCHELUDKO: 1927, 429, a partir de l'àrab *fustaq*), sinó d'un persisme.

No sembla tampoc fora de lloc apuntar la importància del contacte italo-català per al flux de préstecs en totes dues direccions. Catalanismes de l'italià són, per exemple, bacallà > *baccalà*, escurçonera > *scorzonera* (MIGLIORINI: 1960, 463-464, els qualifica encara com a 'ispanismi', tot i que la lexicografia contemporània comença a reconèixer-los com a catalanismes). Italianismes del català són veus com *guercio* > *guerxo*, *gamba* > *cama*, termes presents al *Codex Cumanicus* (KUUN: 1880, 113 *gamba*, 116 *guercio*).

Fins aquí la nostra aproximació a un testimoni de la lexicografia tardo-medieval i de la interacció del català amb les llengües emprades més enllà de la Mediterrània oriental. Esperem d'haver ofert algunes respostes als problemes plantejats per la recerca precedent, i encara més d'haver-ne exposat de nous.

¹⁵Coromines (1995, 558), recull tan sols la variant *pistatxo*, un italianisme, *pistacchio*, el primer testimoniatge del qual seria del 1840. La veu italiana, al seu torn, és un manlleu del grec *πιστάκιον*.

BIBLIOGRAFIA

- BANG, Willy (1910): *Zur Kritik des Codex Cumanicus*, Louvain, Librairie Universitaire, 2010.
- BANG, Willy (1911): «Beiträge zur Kritik des *Codex Cumanicus*», *Bull. Acad. Belg.* 1911, p. 13-40.
- BANG, Willy (1912): *Über die Rätsel des Codex Cumanicus*, Berlin, De Gruyter, 1912.
- BARKER, Hannah (2018): «Christianities in Conflict: The Black Sea as a Genoese Slaving Zone in the Later Middle Ages», en Jeff FYNNEPAUL & Damian Alan PARGAS (ed.), *Slaving Zones. Cultural Identities, Ideologies and Institutions in the Evolution of Global Slavery*, Leiden & Boston, Brill, p. 50-69.
- BODROGLIGETI, Andras J.E. (1971): *The Persian vocabulary of the Codex Cumanicus*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BOUCHERIE, Anatole (1868): «Étude sur les Hermèneumata du Ms. 306 de la bibliothèque de l'École de Médecine de Montpellier», *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, núm. 12 (1868), p. 270-277.
- BOUCHERIE, Anatole (1872): «Ἑρμηνεύματα et Καθημερινή Ὀμιλία de Julius Pollux, publiés pour la première fois», *Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres Bibliothèques*, núm. 23 (1872), 297-477.
- COROMINES, Joan (1981): *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana II*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes.
- DELETANT, Dennis (1984): «Genoese, Tatars and Rumanians at the Mouth of the Danube in the Fourteenth Century», *The Slavonic and East Europe Review*, núm. 62 (1984), p. 511-530.
- DRIMBA, Vladimir (1970): «Problèmes d'une nouvelle édition du *Codex Cumanicus*», *RRL*, núm 15 (1970), 209-221.
- DRIMBA, Vladimir (2000): *Codex Comanicus. Édition diplomatique avec fac-similés*, Bucarest, Editura Enciclopedică, 2000.
- DRIMBA, Vladimir (1981): «Sur la datation de la première partie du *Codex Cumanicus*», *Oriens*, núm. 27-28, 1981, 338-404.
- DURAN I DUELTE, Daniel (2003): «Els catalans i els mallorquins a la Mar Negra i a Tartària», en Maria Teresa FERRER I MALLOL (ed.), *Els*

- catalans a la Mediterrània oriental*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, p. 191-220.
- DURAN I DUELT, Daniel (2005): «De l'autonomia a la integració: la participació siciliana en el comerç oriental als segles XIV i XV», en Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ & Maria Teresa FERRER I MALLOL & Josefina MUTGÉ I VIVES (ed.), *La Corona catalanoaragonesa i el seu entorn mediterrani a la Baixa Edat Mitjana*, Barcelona: CSIC.
- ENSENYAT PUJOL, Gabriel (1985): «Algunes mesures restrictives contra la importació d'esclaus turcs a Mallorca (1462-1481)», *Butlletí de la Societat Arqueològica Lulliana*, núm. 41, 199-206.
- FERRER I MALLOL, Maria Teresa (2000): «Esclaus i lliberts orientals a Barcelona. Segles XIV i XV», in M.T. Ferrer i Mallol & J. Mutgé (edd.), *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana*, Barcelona, CSIC, 167-212.
- FERRER I MALLOL, Maria Teresa (2012): «Catalan commerce in the late Middle Ages», *Catalan Historical Review*, núm. 5, 29-65.
- VON GABAIN, Annemarie (1959): «Die Sprache des *Codex Cumanicus*», *Philologiae turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden: Frank Steiner, 1959, p. 46-73.
- GAYRAUD, Michel (2010): «L'apprentissage du grec et du latin dans l'empire romain d'après un manuscrit de la Bibliothèque Universitaire de Montpellier», Séance publique du 1er février 2010, Académie des Sciences et Lettres de Montpellier, 2010.
- GRONBECH, Kaare (1942): *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Copenhagen, Einar Munksgaard.
- HERNANDO DELGADO, Josep (2003): *Els esclaus islàmics a Barcelona: blancs, negres, llors i turcs. De l'esclavitud a la llibertat*, Barcelona, Institució Milà i Fontanals.
- KHVALKOV, Evgeny (2015): «Il progetto coloniale genovese sul Mar Nero, la dinamica della migrazione Latina a Caffa e la gente catalanoaragonesa, siciliana e sarda nel Medio Evo», *Archivio Storico Sardo*, núm. 50, 265–279.

- KHVALKOV, Evgeny (2017): *The colonies of Genoa in the Black Sea region: evolution and transformation*, London & New York, Routledge.
- KLAPROTH, Julius von (1828): «Vocabulaire latin, persan et coman, de la bibliothèque de Francesco Petrarca», *Mémoires relatifs à l'Asie III*, Paris, Dondey-Dupré, 1828, 113-256.
- KUUN, Géza Lajos László József (1880): *Codex Cumanicus, Bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit comes Géza Kuun*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- LIGETI, Lajos (1981): «Prolegomena to the *Codex Cumanicus*», *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, núm. 35 (1981), 1-54.
- MARZAL PALACIOS, Francisco Javier (2006): «El treball esclau a la ciutat de València al final de l'Edat Mitjana», *Recerques*, núm. 52-53, 87-109.
- MIGLIORINI, Bruno (1960): *Storia della lingua italiana*, Florència, Sansoni.
- MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria (1961): «Un antiguo glosario hispanohebraico con transcripciones pretiberienses», *Sefarad* 21, 219-239.
- MIRALLES I MONTSERRAT, Joan (1997): *Corpus d'antropònims mallorquins del segle XIV*, Barcelona, IEC.
- MOLL, F. (1993): *Diccionari català-valencià-balear: inventari lexicogràfic i etimològic de la llengua catalana en totes les seves formes literàries i dialectals*, Palma, Moll.
- MONSHIZADEH, Daoud (1969): *Das Persische im Codex Cumanicus*, Uppsala, Studia Indoeuropaea Upsaliensia.
- RADLOFF, Friedrich Wilhelm (1884): «Zur Sprache der Komanen», *Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft*, núm. 1 (1884), 377-382.
- RADLOFF, Friedrich Wilhelm (1885): «Zur Sprache der Komanen», *Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft*, núm. 2 (1885), 13-42.

- RADLOFF, Friedrich Wilhelm (1887): *Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus, Manuscript der Marcus/Kirche in Venedig. Nach der Ausgabe des Grafen Kuun, (Budapest 1880)*, Sant Petersburg: Mémoires de l'Academie imperiale des Sciences de St. Petersburg, 1887.
- REDONDO, Jordi (1999): «Hel·lenismes al català medieval: bilingüisme o llengua franca?», *Quaderns de Filologia* 5, 1999, 173-186.
- REDONDO, Jordi (2000): «Η ελληνοκαταλανική διγλωσσία στο Χρονικό του Muntaner», in Chr. Tzitzilis & Th.S. Pavlidou (edd.), *Μελέτες για την Ελληνική γλώσσα. Πρακτικά της XX Συνάντησης*, Salònica, 491-498.
- REDONDO, Jordi (2009): «L'Espill de Jaume Roig i la poesia satírica bizantina», in Lluís Pomer, Jordi Redondo, Jordi L. Sanchis & Josep Lluís Teodoro (ed.), *Les literatures antigues a les literatures medievals*, Amsterdam, Hakkert, 127-153.
- REDONDO, Jordi (2012): «Sobre catalanisms al turc baixmedieval», *Zeitschrift für Katalanistik / Revista d'Estudis Catalans*, núm. 25, p. 321-336.
- REDONDO, Jordi (2019a): «Les informacions de Muntaner sobre pobles i ètnies a la secció grega de la *Crònica*», *Llengua & Literatura*, núm. 29, 31-58.
- REDONDO, Jordi (2019b): «La llengua grega a la secció bizantina de la *Crònica*», en Josep Antoni AGUILAR, Sadurní MARTÍ & Xavier RENEDO (ed.), *Dits, fets i veres veritats. Estudis sobre Ramon Muntaner i el seu temps*, Barcelona, PAM, p. 259-267.
- RENEDO, Xavier (2019): «El 'bell catalanesc' i els tàrtars», en Josep Antoni AGUILAR, Sadurní MARTÍ & Xavier RENEDO (ed.), *Dits, fets i veres veritats. Estudis sobre Ramon Muntaner i el seu temps*, Barcelona, PAM, p. 219-239.
- ROSSELLÓ I VERGER, Vicenç M. (1997): «Els italianismes de les cartes portolanes mallorquines», *Estudis de llengua i literatura en honor de Joan Veny I*, Barcelona, PAM, p. 39-62.
- SAINÉAN, Lazare (1907): *La création métaphorique en français. Le chien et le porc*, Tübingen, Max Niemeyer.

- SALAVILLE, Sévérien (1911): «Un manuscrit chrétien en dialecte turc: le *Codex Cumanicus*», *Revue des Études Byzantines*, núm. 90, p. 278-286.
- SCHELUDKO, Dimitri (1927): «Arabische Lehnwörter im Altprovenzalischen», *Zeitschrift für Romanische Philologie*, núm. 47, p. 418-442.
- SCHMIEDER, Felicitas & SCHREINER, Peter (ed.) (2005): *Il Codice Cumanico e il suo mondo. Atti del Colloquio Internazionale*, Roma: Edizioni di Storia e Letteratura.
- SOLER, Abel (2012): «Sobre el lloc on Joanot Martorell escrigué el *Tirant lo Blanc* (1460-1464), Barcelona, Dénia o València?», *eHumanista*, núm. 22, p. 598-622.
- SOLER, Abel (2013): *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina I-II*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- TANASE, Thomas (2007): «Frère Jérôme de Catalogne, premier évêque de Caffa, et l'Orient franciscain», en Damien COULON, Christophe PICARD & Dominique VALÉRIAN (ed.), *Espaces et réseaux en Méditerranée, VIe-XVIIe siècles II*, Saint-Denis: Bouchène, p. 127-166.
- TIETZE, Andreas (1966): *The Roman Riddles and Turkic Folklore*, Berkeley & Los Angeles, California University Press, 1966.
- TOMASINI, Giacomo Filippo (1650): *Bibliothecae Venetae Manuscripta publicae & priuatae quibus diuersi scriptores hactenus incogniti recensentur*, Udine, Nicola Schiratti.
- МАХМУТОВА, Л.Т. (1982), «Татарский язык в его отношении к древне письменному памятнику *Codex Cumanicus* по данным лексики (краткий анализ и приложение)» (= Makhmutova, L.T., «La llengua tàrtara dins la seua relació amb l'antic manuscrit titulat *Codex Cumanicus* d'acord amb les dades lèxiques (breu anàlisi i resultat)», in Рамазанова Д.Б. (ed.), *Исследования по исторической диалектологии татарского языка* (= D.B. Ramazanova (ed.), *Investigació sobre la dialectologia històrica de la llengua tàrtara*, Kazan, Acadèmia de Ciències de la Unió de Repúbliques Socialistes Soviètiques, p. 68-153.